

1st FOLIA

دانشگاه هنر

دانشکده هنر

پایان نامه جهت اخذ کارشناسی ارشد پژوهش هنر

بررسی ویژگیهای تاریخی-هنری مَهرهای دوره قاجار

استاد راهنما:

دکتر علی اصغر شیرازی

استاد مشاور:

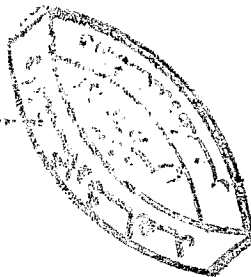
عمادالدین شیخ الحکمایی

۱۳۸۸ / ۱۲ / ۱۶

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی

مهرماه ۱۳۸۸

محل اطلاعات در آن عملی بود
تسلیت

۱۳۲۵۱۸

دانشگاه شاه
دانشکده هنر

به نام خدا

تمامی حقوق مادی و معنوی این پایان نامه تحصیلی متعلق به دانشگاه شاهد است و هر گونه نقل مطالب با ذکر نام دانشگاه شاهد، نام استاد راهنما و دانشجو بلامانع است. دانشجویان در صورتی می توانند نسبت به چاپ مقاله مستخرج از پایان نامه خود اقدام کنند که مقاله مورد تأیید استاد راهنما قرار گرفته باشد. همچنین به هنگام چاپ مقاله ذکر نام استاد راهنما ضروری است. عدم رعایت موارد فوق موجب پیگرد قانونی است.

« معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی »

تقدیم به پدر و مادرم

صور تجلسه دفاع

رساله نظری: بررسی ویژگی های تاریخی - هنری مهر های دوره قاجار
مربوط به آقای/خانم محمد صادق میرزا ابوالقاسمی در تاریخ ۸۸/۷/۸ و نمره آن به
عدد ۱۹/۸۰ و به حروف لوزی و اعلام می گردد.

اعضای هیات داوران

۱- دکتر علی اصغر شیرازی

۲- آقای عمادالدین شیخ الحکمایی

۳- آقای عبدالرضا چاری

۴- دکتر محمود طاوسی

۵- آقای محمد علی رجبی

امضاء

امضاء

امضاء

امضاء

امضاء

مدیر گروه رشته:

نام و نام خانوادگی:

محمد علی رجبی

۸۸/۷/۸

دانشکده هنر دانشگاه شاهد

عنوان پایان‌نامه: بررسی ویژگیهای تاریخی - هنری مهرهای دوره قاجار

استاد راهنما: دکتر علی اصغر شیرازی

استاد مشاور: عمادالدین شیخ‌الحکمایی

نام دانشجو: محمدصادق میرزا ابوالقاسمی

شماره دانشجویی: ۸۶۷۴۹۴۰۰۵

رشته: پژوهش هنر

چکیده:

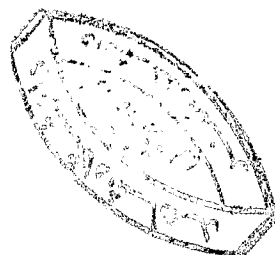
مهرکنی و حکاکی مهر در دوره قاجار از رونقی نسبی برخوردار بوده است. علت این امر کارایی مهر در اجتماع اقتصادی و دیوانی این دوره است. مهرهای دوره قاجار از چند جنبه دارای اهمیت است: اول: آداب و شیوه سجنگاری؛ دوم: قواعد ترکیب و خوشنویسی، سوم: خصوصیات ظاهری و تزئینات. بسته به طبقه و رتبه اجتماعی صاحبان مهرها این ویژگیها متفاوت و متغیر بوده است، با این حال خط منسلط در مهرنویسی دوره قاجار نستعلیق است و در قواعد ترکیب معمولاً از دو اصل ترتیب دوایر حروفی و مد استفاده می‌شود. ترکیبها خلوت، خوانا و درشت‌نوشته است. تاریخ ساخت مهر و نام صاحب آن با القاب و عبارات دعایی بسیار پسندیده و مرسوم است و غالباً از چند الگوی مشابه پیروی می‌کند. شکل پایه این مهرها نیز بیضی و چهارگوش است و ترکیب در هر دو شکل نسبتاً شیوه‌ای مشابه دارد.

واژگان کلیدی: مهر، حکاکی، سجنگاری، خوشنویسی، دوره قاجار.

نظر استاد راهنما: برای چاپ در نشریات مربوط به دانشگاه مناسب است.

امضا: تاریخ: ۱۳۹۱/۱۱/۲۲

(الف)

عنوان	فهرست مطالب	شماره صفحه
پیش‌گفتار		
مقدمه.....		۱
الف. تعریف مساله و بیان سوالهای اصلی تحقیق.....		۱۱
ب. پیشینه تحقیق و ضرورت انجام تحقیق.....		۱۲
پ. فرضیه‌ها.....		۱۳
ت. هدفها.....		۱۳
ث. روش انجام تحقیق و روش گردآوری اطلاعات و ابزار آن.....		۱۳
ج. معرفی جامعه آماری و روش نمونه‌گیری.....		۱۴
چ. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....		۱۴
ح. طرح کلی نگارش.....		۱۴

۱. فصل اول (کلیات)

۱-۱. پیشینه تحقیق.....		۱۶
۱-۲. روش‌شناسی تحقیق.....		۲۹
۱-۲-۱. مهرشناسی در دانش نسخه‌شناسی.....		۲۹
۱-۲-۲. مهرشناسی در دانش سندشناسی.....		۳۰
۱-۳. مباحث نظری تحقیق.....		۳۳
۱-۳-۱. اصطلاحات.....		۳۳
۱-۳-۱-۱. حکاکی.....		۳۳

۳۳..... ۱-۳-۱-۲. سجع

۳۴..... ۱-۳-۱-۳. مُهر

۳۵..... ۱-۳-۲. آداب مهر در اسناد (در دوره اسلامی)

۲. فصل دوم (یافته‌ها)

۴۴..... ۲-۱. حکاک و مهرکنی در دوره قاجار

۴۹..... ۲-۱-۱. حکاک مهرهای برنجی (فلزی)

۴۹..... ۲-۱-۱-۱. حکاک مهرهای برنجی (فلزی) گودکن

۵۳..... ۲-۱-۱-۲. حکاک مهرهای برنجی (فلزی) برجسته

۵۵..... ۲-۱-۲. حکاک مهرهای عقیق (غیرفلزی)

۵۷..... ۲-۱-۲-۱. دستگاه عقیق‌کنی

۵۸..... ۲-۱-۲-۲. تیغه‌های الماسه

۵۹..... ۲-۱-۲-۳. نحوه کار با دستگاه عقیق‌کنی

۶۲..... ۲-۲. حکاکان و مهرکنان در دوره قاجار

۶۶..... ۲-۲-۱. محمدطاهر، حکاک‌باشی آستان قدس

۷۴..... ۲-۲-۲. حاج میرزا حسین حکاک، حاج میرزا حسن حکاک

۷۶..... ۲-۲-۳. میرزا نصرالله حکاک

۷۷..... ۲-۲-۴. محمدتقی حکاک

۷۷..... ۲-۲-۵. میرزا عباس حکاک

۷۸..... ۲-۲-۶. سیدعلی حکاک

۷۹..... ۲-۲-۷. ملا علی بقا

(پ)

- ۸۱..... ۲-۲-۸. خاندان حمیدی حکاک
- ۸۵..... ۲-۳. خصوصیات ظاهری مهرها در دوره قاجار
- ۸۵..... ۲-۳-۱. جنس مهرها
- ۸۹..... ۲-۳-۲. شکل مهرها
- ۹۳..... ۲-۳-۳. تزئین در مهرها
- ۹۵..... ۲-۳-۳-۱. نشان زدن بر مهر
- ۹۷..... ۲-۳-۴. اندازه مهر
- ۹۸..... ۲-۴. سجع‌نگاری در مهرهای دوره قاجار
- ۱۰۶..... ۲-۴-۱. تسمیه (تحمیدیه)
- ۱۰۸..... ۲-۴-۲. عبارات دعایی
- ۱۱۱..... ۲-۴-۳. تاریخ
- ۱۱۴..... ۲-۴-۴. نوشتارهای پراکنده در مهرها
- ۱۱۴..... ۲-۴-۵. خطای نوشتار در مهرها
- ۱۱۵..... ۲-۴-۶. تقسیم‌بندی ویژگیهای نوشتار در مهرهای قاجار براساس اولویت نام/۱۱۵
- ۱۱۵..... ۲-۴-۶-۱. اسم
- ۱۱۶..... ۲-۴-۶-۲. اسم با پیشوند
- ۱۱۹..... ۲-۴-۶-۳. اسم با پسوند
- ۱۲۵..... ۲-۴-۶-۴. اسم با پیشوند و پسوند
- ۱۲۶..... ۲-۵. خوشنویسی و ترکیب در مهرهای دوره قاجار
- ۱۲۹..... ۲-۵-۱. قواعد خوشنویسی مهر از رساله کنزالاكتساب

(ت)

- ۲-۵-۲. سطر بندی در دوره مهرهای قاجار..... ۱۳۱
- ۲-۵-۲-۱. قاب بندی در مهرهای مدور..... ۱۳۲
- ۲-۵-۲-۲. قاب بندی در مهرهای چهار گوش..... ۱۳۲
- ۲-۵-۳. قواعد ترکیب در خوشنویسی مهرهای دوره قاجار..... ۱۳۵
- ۲-۵-۳-۱. ترکیب بر پایه مد (کشیده) در خوشنویسی مهرهای دوره قاجار..... ۱۳۵
- ۲-۵-۳-۲. ترکیب بر پایه دوایر حروفی در خوشنویسی مهرهای قاجار..... ۱۴۰
- ۲-۵-۳-۳. ترکیب بر پایه مد و دوایر حروفی در خوشنویسی مهرهای قاجار..... ۱۴۴
- ۲-۵-۴. ترکیبهای مشابه از نوشتار واحد در خوشنویسی مهرهای قاجار/۱۴۵
- ۲-۵-۴-۱. الگوهای یکسان ترکیب بر مبنای کلمات ثابت..... ۱۴۹
- ۲-۵-۴-۲. الگوهای یکسان ترکیب بر مبنای عبارات ثابت..... ۱۵۱

۳. فصل سوم

- ۱۵۳..... بحث و نتیجه گیری
- ۱۶۶..... فهرست سجع مهرها
- ۱۷۲..... فهرست تصویرها
- ۱۸۶..... فهرست اعلام
- ۱۸۹..... فهرست منابع

پیش‌گفتار

کارایی و اعتبار مهر سند اعتبار صاحبان این حرفه بوده است؛ با این حال رکود هنر - پیشه‌های سنتی و خارج شدن این حرفه‌ها از چرخه بازار، هم‌زمان با نو شدن صنعت و هنر ناگزیر می‌نمود و در پی آن آداب و فنون این رشته‌ها نیز به سرعت از خاطره‌ها رخت برمی‌بست. حکاکی از جمله حرفه‌هایی است که به‌رغم رونق بازاریش، هیچ‌گاه تاریخی مدون و روشن نداشته است.

آشنایی من با مهر و حکاکی به سال ۱۳۸۵ باز می‌گردد؛ زمانی که در اندیشه یافتن نام و نشان حکاکان نه‌چندان قدیمی بازار کهنه شیراز سرگردان مانده بودم. به اقتضای رشته‌ام در مقطع کارشناسی بیشتر مشتاق دانستن فنون حکاکی بودم و شناسایی مهرسازانی که همچنان به حرفه پدری خود می‌بالند اما اکنون مهر ژلاتینی و لیزری می‌سازند. بدین منظور نشان ایشان را جويا شدم. ندانستن تاریخ، ناآگاهی از منابع، و ناروش‌مندی در جستجو، علیل اصلی ناتمام ماندن کار بود. به مرور مجموعه‌ای از ضرب مهرهای دوره قاجار را گرد آوردم و به منابع و کتابهایی در این زمینه دست یافتیم. از جمله رساله‌ای در شیوه‌های مهرکشی و هنرهای وابسته آن که به کنز‌الاکتساب موسوم است. هنگام انتخاب موضوع رساله این بنا مشورت و تشویق دوستان و استادان، به تحقیق در این زمینه مصمم شدم.

پیش از همه به انجام رسیدن این تحقیق را مدیون رهنمودهای استاد راهنمای ارجمند جناب آقای دکتر علی‌اصغر شیرازی می‌دانم که از بردباری ایشان سپاس‌گزارم. همچنین از راهنمایی‌های ارزنده استاد مشاور گرامی جناب آقای عمادالدین شیخ‌الحکمایی بهره‌ا بسیار برده‌ام. در ویرایش عکسها نیز از همراهی آقای مجید شهبابی بهره‌مند شدم. و در پایان قدردان محبت‌های بی‌دریغ دوست عزیزم مهدی ارجمند هستم که در این مدت همواره یاری‌ام کرد.

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی

مهرماه ۱۳۸۸

مهر از مهمترین ابزار شناسایی تمدن‌ها و فرهنگ‌های باستانی است. این شیء کوچک در حکم شناسنامه فردی و منبعی مستند، از آداب و تمایلات بشر در جوامع آغازین به حساب می‌آید. مهرهای باستانی ایران را در سه گروه زیر می‌توان تقسیم کرد:

۱. مهرهای مخروطی شکل: مهرهای مخروطی از قدیمی‌ترین نمونه‌های مهرهای مکشوفه از مناطق باستانی ایران و بین‌النهرین به حساب می‌آید. بر قاعده مخروط نقوش مورد نظر را حک می‌کرده‌اند و بر راس آن نیز روزنه‌ای ایجاد شده است. این روزنه محل عبور نخ محافظ مهر است، که صاحب مهر آن را به گردن یا دست خود می‌آویزد.

۲. مهرهای گنبدی شکل: این مهرها معمولاً از جنس سنگ، مس یا گل است. از آن به مهر دکمه‌ای نیز یاد می‌شود. سطح رویین مهر که اغلب مدور و فضایی برآمده دارد را با نقوشی آراسته‌اند و آن را بر صفحات گلین مهر می‌کرده‌اند.

۳. مهرهای استوانه‌ای شکل: مهمترین نوع از مهرهای مناطق بین‌النهرین است. این مهرها را از جنس سنگ و به شکل استوانه می‌ساخته‌اند. خلاف دیگر نمونه‌ها از گردش و غلطاندن محیط استوانه‌ای مهر نقش آن هویدا می‌شود. بدنه مهر استوانه‌ای معقر است و حک نقش بر آن پیوسته و سراسری است، اثر و نتیجه مهر در فضایی مستطیل شکل بر صفحه نقش می‌پذیرد. مهرهای استوانه‌ای را بر ماده‌ای نرم چون گل رس می‌غلطانند (تصویر ۱).^۱

در دوره هخامنشیان از مهرهای استوانه‌ای که به آن «مهر لول» نیز می‌گویند بسیار استفاده می‌شده است؛ از بارزترین نمونه‌های آن مهر استوانه‌ای داریوش است. این مهر بر سنگ بلور حک شده و ارتفاع استوانه آن تقریباً $\frac{3}{5}$ سانتی‌متر است (تصویر ۲).^۲

۱. احمد گلچین معانی. «مهر و نقش مهر» در: هنر و مردم، س ۱۶، ش ۱۹۱-۱۹۲، شهرپور و مهر، ۱۳۵۷، ص ۴۲.

۲. مجید وهرام. «پژوهشی درباره نقش مهر داریوش بزرگ» در: بررسی‌های تاریخی، ش ۶، ص ۷۰.

تصویر ۱. انواع مهرهای استوانه‌ای، مخروطی و گنبدی شکل پیش از اسلام در ایران و بین‌النهرین. ماخذ تصویر: FORTTEN EMPIRE, p92

استفاده از مهر استوانه‌ای که پیش از هخامنشیان نیز رایج بود، در دوره اشکانی به کلی منسوخ شده است و به جای آن مهرهای مخروطی و نیم کره‌ای به کار رفته است. تشخیص مهرهای اشکانی از نوع سلوکی یا حتی ساسانی مشکل است.^۱ صرفاً استنادات جغرافیایی و محل اکتشاف مهر یا شواهد آشکار تصویری مهرها می‌تواند ملاک تعیین کننده این تمیز باشد. بلاذری در فتوح البلدان از تعدد مهر پادشاهان پیش از اسلام در ایران سخن گفته است. این مهرها عبارتند از:

۱. خاتم اسرار

۲. خاتم رسائل

۳. خاتم تخلید که با آن سجالات و فرمانهای تشریف را مهر می‌کردند.

۴. خاتم خراج

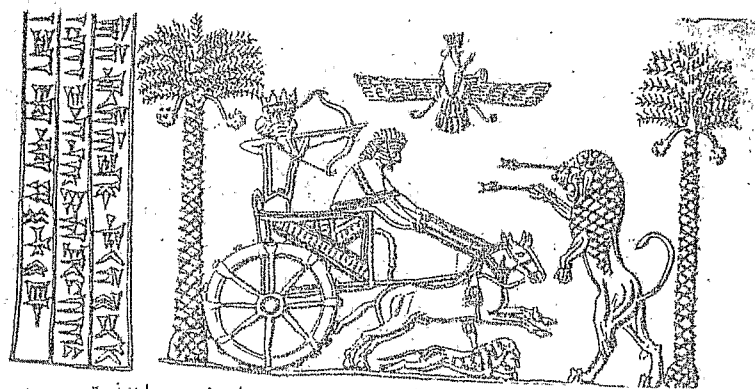
کریستن سن از همین مولف مهری دیگر برای محکمه جنایی را افزوده است.^۲ در کتاب *مروج الذهب* درباره مهرهای انوشیروان چنین آمده است:

چهار انگشتر داشت: یک انگشتر خاص مالیات بود که نگین عقیق داشت و نقش آن عدالت بود و انگشتری خاص املاک که نگین فیروزه داشت و نقش آن آبادی بود و انگشتری خاص مخارج بود که نگین یاقوت سرمه‌ای داشت و نقش آن تامل بود و انگشتری خاص برید بود که نگین یاقوت سرخ داشت که چون آتش می‌درخشید و نقش آن شتاب بود.^۳

^۱ کریستی ویلسن، تاریخ صنایع ایران، صص ۹۹ و ۱۰۰.

^۲ جهانگیر قائم مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، انجمن آثار ملی، شهریور ۱۳۵۰ صص ۲۲۷.

^۳ رکن‌الدین همایون فرخ، «مهرها و نشانهای استوانه‌ای در ایران باستان» در: بررسی‌های تاریخی، ج ۵، ش ۱، ۱۳۴۹، صص ۴۵.

تصویر ۲. نقش مهر استوانه‌ای شکل داریوش هخامنشی. ماخذ تصویر: پژوهشی درباره مهر داریوش بزرگ، ص ۷۱.

مسعودی در همین کتاب از نه مهر خسرو پرویز نیز سخن رانده است:

۱. انگشتر نقره که نگین یاقوت سرخ و نقش صورت شاه داشت و وصف شاه را در اطراف آن نوشته بودند و حلقه انگشتر از الماس بود و نامه‌ها و سجلات را با آن مهر می‌کردند.
۲. انگشتر دوم نگین عقیق داشت و نقش آن «خراسان آزاد» بود و حلقه طلا داشت و یادداشتها را با آن مهر می‌زدند.
۳. انگشتر سوم نگین جزع داشت و نقش آن یک سوار بود و حلقه طلا داشت که کلمه «الوحا» را بر آن نقش کرده بودند و جوابهای چاپار را با آن مهر می‌زدند.
۴. انگشتر چهارم نگین یاقوت گلی و نقش آن «به مال خوشی توان کرد» بود و حلقه طلا داشت و حواله‌ها و نامه‌های عفو یاغیان و مجرمان را با آن مهر می‌کردند.
۵. انگشتر پنجم نگین یاقوت گلی داشت و این از همه انواع سرخ‌تر و صاف‌تر و گران‌قدرتر است و نقش آن «خره و خرم» یعنی خرسندی و خوشبختی بود و اطراف آن مروارید و الماس بود و خزینه جواهرات و بیت‌المال خاص و خزینه زیور را با آن مهر می‌کردند.

۶. انگشتر ششم نقش عقاب داشت و نامه‌های ملوک آفاق را با آن مهر می‌کردند و نگین آن آهن چینی بود.

۷. انگشتر هفتم نقش مگس داشت و داروها و غذاها و بوهای خوش را با آن مهر می‌کردند و نگین آن پادزهر بود.

۸. انگشتر هشتم نگین مروارید داشت و نقش آن سر گراز بود و گردن محکومین به قتل را با نامه‌هایی که درباره خون‌بها فرستاده می‌شد با آن مهر می‌کردند.

۹. انگشتر نهم آهن بود که هنگام دخول حمام به دست می‌کرد و نگین آب‌زن داشت.^۱

کهن‌ترین سند ما از مهرهای اسلامی مربوط به انگشتری پیامبر (ص) است. ابن بلخی درباره این مهر آورده است:

پیامبر (ص) می‌خواست نامه‌ای به قیصر بنویسد. به وی گفتند: مردم غیر عرب نامه‌ای را که مهر نشده باشد نمی‌پذیرند. از این رو پیامبر انگشتری از سیم برگزید و بر روی نگین آن نگاشت: «محمد رسول خداست» بخاری گوید: سه کلمه مزبور را در سه سطر قرار داد و بدان نامه را مهر کرد و هم گوید: هیچ‌کس را نشاید که مثل آن را نقش خاتم کند. و ابوبکر و عمر و عثمان آن را در انگشت کردند. ولی پس از چندی مهر مزبور در چاه اریس فرو افتاد. و آن چاه آب

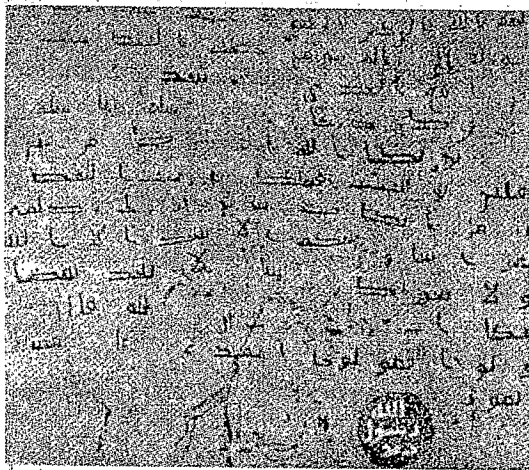
---

^۱ مسعودی در کتاب *مروج الذهب و معادن الجواهر* به شرح مهر بهرام‌گور و مهرهای انوشیروان و خسرو پرویز پرداخته است. او در مورد اخیر جنس، نقش و مشخصات ظاهری مهرها را به همراه کارایی‌شان برشمرده است که در نوع خود یگانه است. علی شهیدی با بررسی دقیق مهرهای ساسانیان سعی کرده است نسبتی میان این مهرها و گفته‌های مسعودی از مهرهای نه‌گانه خسرو پرویز بیابد. نگاه کنید به: علی شهیدی، «مهرهای خسرو پرویز» در: *نامه ایران باستان*، صص ۲۷-۴۱. ترجمه متن مهرهای خسرو پرویز در کتاب *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی* نیز آمده است که نواقصی دارد. نگاه کنید به جهانگیر قائم‌مقامی، صص ۲۲۸ و ۲۲۹.

فراوان داشت و قعر آن معلوم نشد. از این رو عثمان اندوهگین گشت و آن را به فال بد گرفت و مهر دیگری نظیر آن ساخت.

نامه‌ای منسوب به پیامبر (ص) در موزه تویقایی سرا نگهداری می‌شود که بر آن مهری دایره‌ای شکل با سجع «محمد رسول الله» نقش بسته است. این مهر در سه سطر نوشته شده و از پایین به بالا خوانده می‌شود (تصویر ۳). در تاریخ طبری نیز به سه سطر بودن مهر پیامبر اشاره شده است.^۲ مسعودی در مروج الذهب از سجع مهرهای خاندان پیامبر (ص) و خلفای اموی و عباسی نیز یاد کرده است.^۳

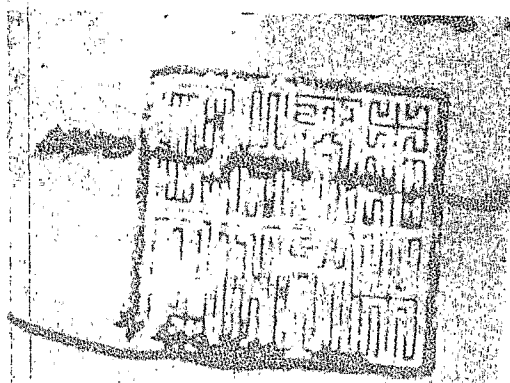
تصویر ۳. نامه پیامبر اسلام (ص) به قیصر روم و نقش مهر مدور آن با سجع: «محمد رسول الله». ماخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمانهای پادشاهان ایران، ص ۴۷۱.

۱. ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱، ص ۵۰۵.

۲. محمد بن جریر بلعمی، تاریخ طبری، ج ۳، ص ۵۸۶.

۳. برای آگاهی از این سجع‌ها نگاه کنید به: شیخ محمد طه الولی، «از انگشتری تا مهر» در: الدراسات العربیه، ۱۳۴۶، صص ۹۵-۱۲۰.

اطلاعات تاریخی ما از مهر و آداب آن، در دوره اسلامی ایران تا حکمرانی ایلخانان بسیار اندک است. ایلخانان مهر را تمغا می‌نامیدند و بر اساس نوع ماده‌ای که به آن آغشته کرده و بر سندی می‌زدند، مهر را «آل‌تمغا» و «قراتمغا» می‌خواندند. در این دوره نیز به واسطه چندین سند پراکنده و چند گزارش تاریخی از آداب مهر و خصوصیات ظاهری مهر آنان آگاهی مختصری در دست است. شاید بارزترین نکته در رابطه با مهر پادشاهان مغول گزارش رشیدالدین فضل‌الله از تغییر شکل و مضمون مهر غازان‌خان باشد. در این زمان به پیشنهاد امیر نوروز و در آستانه گرویدن خان مغول به اسلام، سجع مهرهای پادشاه به مضامین اسلامی و شعائر مذهبی اسلام تغییر یافته است. همچنین شکل دایره را برای مهرها برگزیدند و آن را جایگزین مهرهای مربع شکل مغولی کرده‌اند.^۱ این صرفاً یک گزارش تاریخی است. اما چنین تغییری در مهر غازان رخ نداده است. همچنین تا مدتها بعد همچنان مهرها چهارگوش باقی ماند. صرفاً آوردن عبارات و مضامین اسلامی بر این مهرها رایج گشته است (تصویر ۴).

تصویر ۴. مهر چهارگوش غازان‌خان، از او صرفاً همین یک مهر شناخته است و ممکن است تغییر شکل مهر از مربع به دایره در مهرهای نیافتده او رخ داده باشد. ماخذ تصویر: مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص ۳۵۱.

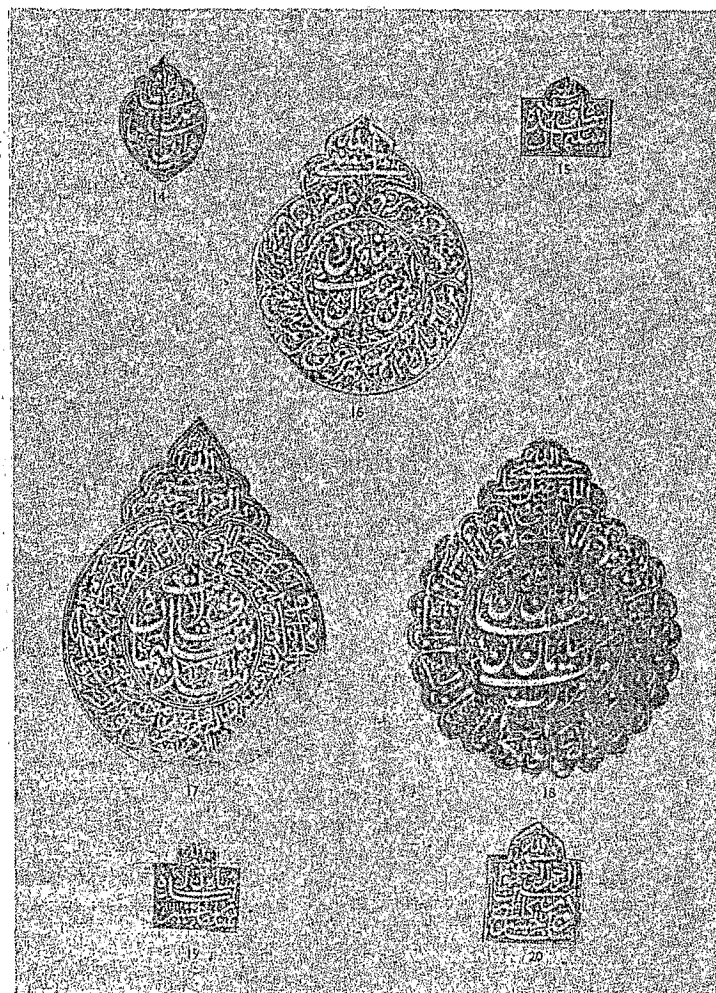
در مهرهای دوران تیموری نشانه‌هایی از این تغییر- در شکل و مضمون- دیده می‌شود. ترکیبات پیچیده و گاه درهم این مهرها حاکی از تلاش در ایجاد تحول در مهرها بوده است؛ این موضوع در دوره صفوی تکوین یافته است (تصویر ۵). به طور کلی مهمترین تحولات ظاهری و نوشتار در مهرهای صفوی خصوصاً - مهر پادشاهان و رجال- بدین قرار است:

^۱: جهانگیر قائم‌مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص ۲۳۱.

۱. سجع مهرها با تاکید بر مضامین شیعی و شعارهای مذهبی تشیع همراه است.
  ۲. «بنده شاه ولایت»، «غلام شاه ولایت» و مضامینی مشابه، مهمترین سجع پیوسته و پیشوندی نام صاحب مهر بوده است.
  ۳. مهرهای صفوی دایره‌ای شکل و به مرور استفاده از مهرهای چهارگوش و بیضی نیز رایج شده است. بر برخی از این مهرها تاجی نهاده‌اند که از آن به مهر گلابی شکل و مهر محرابی یاد می‌کنند.
  ۴. مهرها با حاشیه و قاب مرکزی ترکیب می‌شود و خط آن رفاع، ثلث، نستعلیق یا ترکیبی از ثلث و نستعلیق بوده است.
  ۵. بیشتر مهرهای صفوی بدون نقش و نگار تزیینی بر صفحه اثرگذار بوده است و این سنت را همچون گذشته تکرار کرده‌اند. تزیین بر مهرهای نستعلیق کم‌کم رواج یافته است.
  ۶. تاریخ‌نگاری بر مهر از این دوره رسم و متداول می‌شود.
- از این دوران رساله‌ای منحصر به فرد بازمانده است که به شرح چگونگی فن مهرکشی پرداخته است. این رساله به سال ۱۰۵۷ در هند به قلم رحمتی بن عطاءالله نوشته شده است. رحمتی بن عطاءالله به مهرکشی اشتغال داشته است و گویا این حرفه در خانواده او موروثی بوده است. از آنجا که او این رساله را برای تعلیم فرزندش نگاشته است؛ اطلاعاتی سودمند از پیشه حکاکی مهر و هنرهای وابسته آن را در اختیار می‌نهد؛ که خود مهمترین استناد ما به استمرار این حرفه در دوره قاجار خواهد بود.^۱

^۱ این رساله در ضمیمه مجله نامه بهارستان به صورت مجزا به چاپ رسیده است. نگاه کنید به:

رحمتی بن عطاءالله، کنزالاکتساب، به تصحیح دکتر عارف نوشاهی، در: نامه بهارستان، س ۹، ش ۱۳ و ۱۴، ضمیمه ۱، ۱۳۸۷.

تصویر ۵. چند نمونه از مهر پادشاهان صفوی. ماخذ تصویر: آلبوم

سکه‌ها، نشان‌ها و مهرهای پادشاهان ایران، p149.

ویژگیها و آداب و خصوصیات فنی مهر در دوره قاجار با حد فاصل دو سلسله افشاریه و زندیه به سنن مهرداری صفویه پیوند خورده است و از جهاتی به آن متمایل و متناسب است. مهمترین تغییرات در این فاصله زمانی به خصوصیات ظاهری، نوشتار و ترکیب بندی مهرها خلاصه می شود (تصویر ۶).